

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

КОРОЛЬОВ Геннадій Олександрович

УДК 342.24.001.13(4–191.2)"XIX–XX ст."

**ФЕДЕРАТИВНІ ПРОЕКТИ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ:
ЗАРОДЖЕННЯ, ЕВОЛЮЦІЯ ТА РЕАЛЬНА ПОЛІТИКА
(1815–1921 рр.)**

07.00.02 – всесвітня історія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у відділі історії Української революції 1917-1921 років Інституту історії України НАН України.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Верстюк Владислав Федорович,
Інститут історії України НАН України,
відділ історії Української революції
1917-1921 років, завідувач.

Офіційні опоненти: член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Майборода Олександр Микитович,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України,
заступник директора з наукової роботи;

доктор історичних наук, професор
Зашкільняк Леонід Опанасович,
Львівський національний університет
ім. І.Я. Франка,
кафедра історії Центральної та Східної Європи,
завідувач;

доктор історичних наук, професор
Матвієнко Віктор Михайлович,
Інститут міжнародних відносин
Київського національного університету
ім. Т.Г. Шевченка,
кафедра міжнародних організацій і
дипломатичної служби, завідувач.

Захист відбудеться 28 лютого 2020 р. о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 2623501 при Інституті історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту історії України НАН України за адресою: 01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4.

Автореферат розісланий «27» січня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

О.І. Гуржій

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Дослідження федеративних ідей в історії Центрально-Східної Європи важливе з декількох причин. По-перше, зазначена тема ніколи не була предметом спеціального вивчення в історіографіях цього історичного регіону. По-друге, з огляду на ігнорування чинника федералізму під час студіювання зародження націй і націоналізму, падіння імперій та еволюції модерних ідеологій. По-третє, прискіплива увага до федералізму може дозволити збагнути головні результати інтелектуальних і політичних дискусій щодо незалежності націй у Центрально-Східній Європі – чехів, словаків, угорців, литовців, українців, поляків, білорусів та ін. Вивчення історії федералізму допомагає краще зрозуміти особливості націєтворення та формування національної ідентичності у цьому регіоні.

Загалом федеративні ідеї у Центрально-Східній Європі (1815–1921 рр.) переважно існували у формі ідеологічних концепцій, конституційних проєктів та гасел політичної риторики. Тому дисертація стосується історії та еволюції ідей, які видозмінювалися під впливом політичних процесів, різноманітних соціальних і культурних обставин. Основна гіпотеза дослідження полягає в тому, що в XIX ст. федеративні ідеї та проєкти розвивалися як ідеологічні утопії, а на початку XX ст., особливо під впливом Першої світової війни (1914–1918 рр.), перетворилися на інструмент реальної політики.

Територіальні межі дослідження охоплюють терени Центрально-Східної Європи. Під цим означенням розуміємо географічний простір, який у другій половині XX ст. став предметом ментальної географії. Ідеться не про чіткі національні, цивілізаційні або географічні кордони, а про трансфер і перетікання ідей. Відомий польський історик О. Галецький розглядав цей регіон (без балканських країн) як цивілізаційне пограниччя Заходу, уявлені кордони котрого залежать від впливу та зміни цінностей, у першу чергу християнських. До нього відносимо сучасні Польщу, Чехію, Словаччину, Угорщину, Білорусь, Україну, Литву (деякі фахівці зараховують також Латвію й Естонію).

Хронологічні межі дисертації визначаються часовим проміжком 1815–1921 рр. Нижня межа пов'язана з рішеннями Віденського конгресу 1815 р. та утвердженням в Європі імперського порядку, верхня – знаменує підписання Ризького миру в березні 1921 р. Однак ці маркери мають радше умовний характер. Якщо дипломатичний з'їзд у Відні сприяв виникненню зацікавлення федеративними ідеями та практиками, то встановлення Версальсько-Ризької системи зупинило їх утілення в національному вимірі.

Об'єкт дисертації – федеративні проєкти та ідеї у Центрально-Східній Європі, а **предмет** – тексти національних діячів, інтелектуалів, політиків, також офіційні документи, в яких відображено положення федеративної теорії, представлено федеративні проєкти або висвітлено оцінки критиків і опонентів.

Метою дисертації став аналіз розвитку федеративних проєктів у Центрально-Східній Європі під впливом польських повстань в XIX ст., «Весни

народів» 1848–1849 рр., створення Австро-Угорщини, Першої світової війни та кількох революцій в Європі. Відповідно до окресленої мети, визначено **наукові завдання**:

- з'ясувати витоки федеративних ідей у Центрально-Східній Європі, висвітлити генеалогію федералізму в контексті філософії Просвітництва та європейського абсолютизму XVIII ст.;
- розглянути особливості впливу націоналізму та інших модерних ідеологій на його розвиток;
- показати еволюцію федералізму як інструменту політичної боротьби у Центрально-Східній Європі «довгого XIX ст.»;
- охарактеризувати різноманітні федеративні проекти, що поставали у середовищі національних рухів у першій половині та у середині XIX ст.;
- висвітлити еволюцію федералізму в Габсбурзькій монархії, досягнення конституційного компромісу 1867 р. і створення Австро-Угорщини;
- з'ясувати сутність концепції австромарксистської екстериторіальної автономії та проекту «Сполучених штатів Великої Австрії» А. Поповичі;
- проаналізувати ідею федералізації та конституційної перебудови у поглядах російських лібералів, а також розглянути польське, українське та єврейське сприйняття ідеї національної автономії й федералізму;
- висвітлити ідею національної автономії та федеративні проекти у середовищі литовського та білоруського національного рухів, в тому числі «крайовців»;
- показати зародження академічного федеративного дискурсу в Російській імперії;
- довести вплив федеративного аргументу на східну політику Польщі, проекти «Сполучених штатів Польщі» та «Міжмор'я»;
- проаналізувати федеративні проекти чехословацьких діячів (проект «Слов'янської імперії», концепція «Нової Європи») та їх вплив на створення Чехословаччини;
- показати роль федеративної ідеї у представленні угорських проектів «Дунайської конфедерації» і «східної Швейцарії»;
- розглянути сприйняття федеративної ідеї після Лютневої революції 1917 р. в Росії та спроби Тимчасового уряду використати її як інструмент внутрішньої політики;
- охарактеризувати вплив федералізму й ідеї національної автономії на процеси українського державотворення 1917–1921 рр.;
- розкрити генезис ідеї українсько-білоруської федерації;
- дослідити сутність федеративних проектів переоблаштування Східної Європи;
- показати генеалогію федеративної концепції російських більшовиків.

Основні методи та поняття дослідження. У дисертації застосовано загальнонаукові методи – системного аналізу, абстрагування й конкретизації, концептуальності, індукції та дедукції. Основні методи – порівняльно-історичний і проблемно-хронологічний, що використані задля визначення

спільних витоків та рис федеративних проектів, а також виокремлення їх особливостей. Це дослідження є роботою з історії ідей, компаративних студій і «перехресної історії» (фр. *histoire croisée*). Головні поняття цієї роботи – «федеративний проект», «ідеологічна утопія», «реальна політика» (нім. *Realpolitik*). «Федеративний проект» визначаємо як сукупність ідей або концепцію, що передбачала впровадження федеративної системи на засаді поділу влади, зміни державного устрою та децентралізації влади. У XIX ст. федеративні проекти ґрунтувалися переважно на ідеї децентралізації монархічної влади, у першій половині XX ст. розглядалися як основа майбутньої політичної системи. «Ідеологічна утопія» – це концепція або доктрина провідної соціальної групи, що стосувалася вдосконалення і трансформації чинної політичної системи й державного порядку. Важливе питання полягає в тому, які саме ідеї ставали ідеологічними утопіями, чи варто згадувати всі їх? Очевидно, значення мають лише ті, що впливали, змінювали й розвивали інші ідеї, узяті на озброєння представниками національно-визвольних рухів. Поняття «реальна політика» трактуємо у широкому сенсі. Себо́то це не лише політика держави, заснована на еклектиці різноманітних ідеологічних принципів і прагматизму, а також діяльність або політичний курс, вироблений представниками певного національного руху задля досягнення конкретних політичних цілей.

Зв'язок роботи з науково-дослідницькими темами, програмами, планами. Дисертаційне дослідження виконано у межах планових наукових тем відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України: 1) «Українські державотворчі проекти 1917–1921 років: політичний, соціокультурний і етнічний виміри» (2009–2011 рр., номер державної реєстрації 0109U001613); 2) «Революційна доба 1917–1921 років в системі координат сучасної історіографії» (2015–2017 рр., номер державної реєстрації 0114U007150); 3) «Українська революція 1917–1921 років: енциклопедичний вимір» (2018–2020 рр., номер державної реєстрації 0117U005129).

Наукова новизна. У теоретичному вимірі *вперше* запропоновано концептуалізацію федеративних проектів у Центрально-Східній Європі 1815–1921 рр.; проведено компаративний аналіз різноманітних федеративних ідей, проектів «сполучених штатів» і федералізації нових національних держав; висвітлено еволюцію федералізму як ідеології й політичної теорії із застосуванням методології «перехресної історії»; показано, що концепції екстериторіальної та національної автономії не мали стосунку до федеративної теорії, а були радше елементом конкретної політичної риторики або реальної політики; доведено, що федеративні проекти у Центрально-Східній Європі розроблялися як ідеологічні утопії, однак у політичній боротьбі та націєтворчих процесах використовувалися як інструмент реальної політики.

Практичне значення дослідження полягає в узагальненні фактів і знань про федеративні проекти у Центрально-Східній Європі 1815–1921 рр. у широкому історичному контексті. Проведений із застосуванням методології

«перехресної історії» та історії ідей аналіз дозволяє глибше інтерпретувати європейський вимір української історії. Основні положення й висновки можуть бути використані при викладанні курсів з історії Центрально-Східної Європи, нової та новітньої історії Європи, історії України в XIX – на початку XX ст., у порівняльних дослідженнях і регіональній історії.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї й положення обговорювалися на засіданнях відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАН України та відділу історії XX ст. Інституту історії ім. Т. Мантейфеля Польської академії наук (напрямок – історія дипломатії й тоталітарних режимів). Важливі частини цієї праці було підготовлено та представлено під час стажування в Інституті історії Ягеллонського університету, Центрі Східної Європи Варшавського університету, Німецькому історичному інституті у Варшаві, Інституті новітніх і сучасних історичних досліджень Австрійської академії наук, Українському науковому інституті Гарвардського університету, Славістично-Євразійському дослідницькому центрі Університету Хоккайдо. Основні положення дисертації виголошено на відкритих лекціях і колоквиумах в Інституті історії ім. Т. Мантейфеля Польської академії наук (2 грудня 2014 р.), Німецькому історичному інституті у Варшаві (29 листопада 2017 р.), на засіданні Українсько-Польської комісії з дослідження історії періоду 1917–1921 рр. (12 червня 2018 р.), у Науковому товаристві імені Шевченка у США (10 листопада 2018 р.), Українському науковому інституті Гарвардського університету (26 листопада 2018 р.), Славістично-Євразійському дослідницькому центрі Університету Хоккайдо (4 грудня 2019 р.).

Матеріали дисертаційного дослідження доповідалися на дванадцяти наукових конференціях, воркшопах і круглих столах: «New Europe region: a paradigm of regional development of the Baltic-Black Sea-Intermarium» (Вільнюс, Європейський гуманітарний університет, 26–28 листопада 2010 р.); «Citizenship, patriotism and the other ways of relating to the one's 'homeland'» (Варшавський університет, 17–19 травня 2012 р.); «Wizja przeszłości jako czynnik kształtujący tożsamość zbiorową na przestrzeni dziejów» (Краків, Ягеллонський університет, 12–13 червня 2014 р.); 3-їзд випускників та викладачів Східної літньої школи Варшавського університету (Варшава, 20–22 липня 2015 р.); V Міжнародний конгрес дослідників Білорусі (Каунас, Університет Вітовта Великого, 2–4 жовтня 2015 р.); VI Міжнародний конгрес дослідників Білорусі (Каунас, Університет Вітовта Великого, 7–9 жовтня 2016 р.); «100 Years After. The Red Threat's Shadow on the Entente» (Університет Падуй, 6–7 червня 2016 р.); «Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)» (Київ, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Інститут історії України НАНУ, 1–2 червня 2017 р.); «Державна самостійність України: здобута і втрачена» (Київ, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 23 січня 2018 р.); «Central and Eastern Europe after the First World War» (Берлін, European Network Remembrance and Solidarity; Federal Institute for Culture and History of

the Germans in Eastern Europe, 31 січня – 2 лютого 2018 р.); «Temporality and Statehood» (Варшава, Німецький історичний інститут, 19–21 березня 2018 р.); Річна конференція Японської асоціації російських досліджень (Токіо, Університет Дайто Бунка, 28–29 вересня 2019 р.).

Структурно дисертація складається з вступу, шести розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (656 позицій). Обсяг основної частини дисертації – 352 с., загальний обсяг дисертації – 439 с.

Публікації. Основні положення дисертації попередньо висвітлено в індивідуальній монографії, розділі в зарубіжній колективній монографії та 28 публікаціях у закордонних рецензованих, українських фахових виданнях та працях апробаційного характеру.

Особистий внесок. Усі положення та наукові результати, що виносяться на захист, отримані автором самостійно.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** висвітлено актуальність теми; окреслено географічні та хронологічні межі, встановлено мету й наукові завдання; означено об'єкт і предмет дослідження; зазначено його методи; визначено наукову новизну та практичне значення; охарактеризовано апробацію основних положень і результатів дисертації.

У **першому розділі** – «Історіографія, методологія та джерельна база дослідження» – визначено ступінь наукового розроблення проблеми у працях інтелектуалів і дослідників, що становлять історіографію теми, проаналізовано методологію та джерельну базу дослідження.

У підрозділі 1.1 – «Історіографія» – охарактеризовано два виміри федералізму у Центрально-Східній Європі, що впливали на панівні інтерпретаційні парадигми та історіографічний процес. Перший стосується тотожності федералізму й візії Європи, котра сприймалася через концепт європейського універсалізму, починаючи від ідеї І. Канта про «вічний мир». Її тлумачення знаходило найрізноманітніше відображення (ідеї «Європи націй» А. Чарторийського, «Сполучених штатів Європи» М. Бакуніна, проект «Вільної спілки» М. Драгоманова, концепція «Міжмор'я» та ін.). Звернення до неї можна розглядати елементом політичної боротьби, вона сприймалася як спосіб розв'язання національних і релігійних суперечностей. Здебільшого це була концепція прикриття реальної політики. Цей контекст добре пояснює більшість праць про федералізм, авторами яких були політичні діячі та інтелектуали. Другий вимір стосується федералізму як інструменту реальної політики й форми політичної системи для національних держав, що виникли після Першої світової війни. Федералізм сприймався як даність, а не категорія аналізу. Своєю чергою, у Центрально-Східній Європі це призвело до появи багатьох спрощених трактувань федеративних ідей, що стали реакцією на формування національних наративів, а у випадку СРСР – створення псевдофедеративної

держави та «класової» візії історії. У межах цієї другої парадигми працювали переважно історики.

У підрозділі 1.1.1 – *«Між Німеччиною та Росією»: інтелектуали про федералізм»* – проаналізовано теоретичний і полемічний виміри вивчення федералізму. Найбільший внесок у розроблення федеративних проєктів та ідей зробили польські, чехословацькі, угорські політики й інтелектуали. Вони розглядали федералізм у контексті історії середньовічних монархій. Ця теза залишалася панівною в історіографії міжвоєнного періоду та серед політичних еміграційних кіл після Другої світової війни (1939–1945 рр.).

Чехословацькі діячі (М. Годжа, Т.Г. Масарик, Г. Ріпка) ідеалізували швейцарську модель і регіональний федералізм. Натомість угорські інтелектуали (О. Ясі, Ф. Вали) ототожнювали федерацію з формами правління. Федеративні ідеї стали предметом релятивізації серед представників «неоромантичної» течії польської історіографії (А. Гурський, Л. Колянковський, О. Галецький, М. Гандельсман). Розвиток федералізму у Центрально-Східній Європі вони розглядали на основі так званої «федеративної візії» давньої Речі Посполитої, яка уявлялася вільною федерацією двох народів (литовського й польського). Російські діячі (І. Ільїн та ін.) відкидали панславистські означення природи федералізму в російській історії та використовували його як ідеологічне знаряддя.

Після Другої світової війни відбулася зміна дискурсу: федералізм розумівся в межах пан'європейської концепції історії. Ішлося про перехід до ідеї «Європи Батьківщини» та християнського універсалізму, де федералізм зайняв місце основної політичної моделі. У той час по-новому осмислювався проєкт чехословацько-польської конфедерації, ідеї «Сполучених штатів Центральної Європи» (А. Мюльштайн) і центральноєвропейської федерації в різних варіантах (М. Годжа, Г. Ріпка). Ф. Гросс писав про федералізм як концепцію інтеграції європейських країн. В. Сукенницький та О. Галецький розглядали його як концепцію захисту від західного і східного імпералізмів.

Після падіння комунізму сприйняття федералізму як концепції мирного співіснування народів відродило історіографічну традицію про його пан'європейську сутність. Можна виокремити дві парадигми про федералізм як ідеологію та як політичну практику. Перша пов'язана з працями польських, угорських, чехословацьких істориків міжвоєнного часу, котрі вважали, що федералізм належить до історії Центральної Європи, а тому може бути реалізований тут у формі міждержавного союзу. Для другої парадигми характерне сприйняття федералізму як ідеї, а не повноцінної ідеології. Цей історіографічний дискурс формували переважно праці українських, литовських, молдавських і білоруських істориків. Закінчення Другої світової війни, сприйняття федералізму як моделі протиставлення комунізму з його фальшивими федеративними практиками зумовили зміну історіографічної термінології. Вона полягала в деміфологізації федеративного досвіду. Подальше розроблення проблеми федералізму мало науковий і публіцистичний виміри. До першого можна віднести дослідницькі студії, більшість яких

хибували на історичну релятивізацію. До другого виміру зараховуємо численні публіцистичні статті та есе, а також окремі книжки, які оприявнювали інструменталізацію федералізму в тогочасному публічному дискурсі.

У підрозділі 1.1.2 – *«Від утопії до реальної політики: дослідницькі студії про федералізм»* – розглянуто основні праці, в яких висвітлено різні аспекти та спроби втілення федеративних ідей. На початку XX ст. проблему федералізму вперше було досліджено у студіях російського правника О. Ященка. Для нього федералізм передовсім був теорією вдосконалення існуючих політичних систем, а вже потім – ідеологією національної боротьби. З одного боку, він пропагував федералізм як одну з теорій влади, а з іншого – підкреслював його «анархічну» природу. Саме тому він не мав переконаності в можливості реалізації федеративного устрою у Східній Європі. Вирішити цю проблему спробувала польська дослідниця Г. Заштовт-Сукенницька. У дисертації «Федералізм у Східній Європі» (1926 р.) вона дійшла висновку, що федералізм становить ідеологічну й політичну модель, яка стирає антагонізми, особливо в добу нових національних держав. Згодом ця думка буде виразно оприявлена в більшості праць як політичних діячів із країн Центрально-Східної Європи, так і істориків. Однак студія Г. Заштовт-Сукенницької не мала жодного впливу на подальше вивчення федеративних практик. Радянський історик М. Рубач доводив тезу про поступову трансформацію федеративної риторики та відповідних проєктів задля ідеології й ідеї національної незалежності.

У XIX ст. федералізм сприймався як принцип організації територіально великих держав та вдосконалення політичного ладу. На початку XX ст. відбулася переорієнтація цього дискурсу, коли федеративну теорію почали розглядати як правову концепцію, а федерацію – як форму державного устрою. У 1946 р. американський історик і правник Р. Шлезінгер опублікував монографію «Федералізм у Центральній та Східній Європі», в якій виокремив чотири виміри федералізму: юридичний, історичний, національний, ідеологічний. Він розглядав федерацію як добровільну та найкращу форму політичної організації суспільства. Однак, на його думку, федеративні ідеї у Центрально-Східній Європі використовувалися задля досягнення конкретних політичних цілей (особливо в австрійському, чехословацькому та угорському випадках). Під цим кутом зору А. Мей розглянув спроби реалізації проєкту центральноєвропейської федерації в середовищі чехословацьких еліт.

У сучасній історіографії проблема федералізму розглядається в контексті націєтворення, а основним концептуальним підходом залишається дихотомія «між Німеччиною й Росією» (В. Бородзей, Г. Духгарт, М. Моравець, М. Гурний та ін.). Американська дослідниця Г. Кейс констатувала «дивну природу» федералізму в Центрально-Східній Європі: його різноманітні проєкти пропонувалися й осмислювалися не заради подолання національних суперечностей. Серед сучасних істориків існує також визначання федералізму як моделі вдосконалення імперії та будь-якого авторитарного режиму (А. Теслару-Борн, Б. Куцмані). Польські історики вперше почали розглядати

федералізм як аргумент політичної риторики (П. Вандич, М. Дзевановський, А. Новак та ін.). Американський фахівець М. фон Гаген обґрунтував «імперієлогічний» погляд щодо історії федералізму в російському випадку. На його думку, національні діячі, котрі розробляли проекти перебудови Росії, не підтримували інтелектуальних контактів, але їх об'єднував ідеал нової, демократичної, багатонаціональної держави.

У 1990-х рр. у пострадянських країнах на вивчення федералізму впливала політична кон'юнктура. Російські автори зверталися до давньої парадигми «російської ідеї» та «збирання земель». Брак інтересу до історії федералізму серед українських і білоруських дослідників зумовлено кількома чинниками: новітнім осмисленням націєтворення та національного наративу; федералізм розглядається в контексті формування різноманітних варіантів ідеї державності; федеративна риторика трактується як шлях до незалежності.

У підрозділі 1.2 – «**Основні поняття та методологія проблеми**» – проаналізовано центральні поняття праці, а також розкрито сутність кількох методологічних засад, що сприяли розв'язанню наукових завдань дисертації.

Основні дефініції «федералізм», «федерація», «імперія», «національна держава», «автономія», «Центрально-Східна Європа» охарактеризовано в міждисциплінарному вимірі та історичному контексті. Окрім цих понять, використано чимало визначень, що знайшли обґрунтування в новітніх дослідженнях із філософії та історії («довге ХІХ ст.», «коротке ХХ ст.», «імперська ситуація», тощо).

Задля вирішення основних дослідницьких питань обрано методологічні підходи. Перший – біографічний, що допомагає пояснити ідеї представника «федеративної» думки особливостями розвитку політичних поглядів та обставинами його біографії. Другий – історія ідей, коли специфіка інтерпретацій у текстах тодішніх інтелектуалів і національних діячів розшифровується через зіставлення з інтелектуальним та політичним контекстом. Третій – «перехресна історія», що ілюструє трансформації федеративних ідей. Історія ідей і «перехресна історія» як методологічні концепції не завжди пропонують компаративний аналіз, проте дозволяють уникнути надмірного історизму. Це дослідження ґрунтоване на історії ідей і «перехресній історії».

Представник кембриджської школи історії понять К. Скіннер довів, що задля з'ясування суті ідей та ідеологій варто визначити семантику поняття в конкретний історичний час, а не з погляду теперішнього; установити інтелектуальне й політичне поле його застосування та внутрішніх еволюцій; окреслити ідеологічні метаморфози в певному історичному періоді. Представники варшавської школи ідей (А. Валіцький, Л. Колаковський) розмірковували про історичний релятивізм і можливості написання біографії ідей. Автор концепції «історії взаємовпливів» (нім. *Beziehungsgeschichte*) К. Цернак уважав, що один з істотних елементів взаємовпливів – трансфер ідей, який впливав на формування спільних суспільно-політичних практик та історичного досвіду. Методологія «перехресної історії» (фр. *histoire croisée*) має

опертя в «історії взаємовпливів» і концепції культурного трансферу. М. Вернер та Б. Циммерманн стверджували, що порівняльний підхід у стосунку до національного наративу ставить теоретичні обмеження. Тексти про федералізм писалися й перекладалися багатьма мовами, вони курсували серед різних політичних та інтелектуальних середовищ. Завдяки взаємному обміну ідеями й передусім політичним досвідом національні діячі конструювали «перехресну» сферу інтелектуальної взаємодії та спілкування. У цьому контексті звернімося до історії простору (англ. *spatial history*), яка стала визначальною для студій про геополітику, кордони та історичні аргументи. Історія ідей у загальнотеоретичному вимірі та «перехресна історія» у предметному контексті цього дослідження становлять методологію дисертації.

У підрозділі 1.3 – «**Характеристика джерел**» – проаналізовано особливості джерельної бази, весь комплекс якої розподілено на три основних групи. Перша – це історіографічні джерела, котрі, своєю чергою, поділяються на спеціальні наукові й публіцистичні студії представників «федеративної» думки та матеріали персонального характеру (спогади, щоденники, листування, рукописи тощо). Якщо наукові твори та публіцистика розкривають зміст та еволюцію федеративної ідеї, то матеріали персонального характеру допомагають зрозуміти постанову конкретного тексту. Саме джерела першої групи – основа дослідження.

Друга група – архівні матеріали, що поділяються на опубліковані та неопубліковані. У першому випадку більшість джерел, які прямо стосуються проблеми, було вже оприлюднено. Це передусім збірники польських дипломатичних документів, матеріали з історії українського національного руху 1917–1922 рр., архіви Білоруської Народної Республіки, документи І. Падеревського, збірник документів щодо національного питання під час революційних подій 1917–1921 рр., підготовлений ще за радянських часів. Також у роботі використано інші документальні публікації, що стосуються проблеми або допомагають унаочнити основні аргументи.

Третя група – тогочасна преса. У дослідженні переважно використано українські («Нова рада», «Відродження», «Рада»), польські («*Kurier Litewski*», «*Gazeta Wileńska*», «*Myśl Polska*») газети; часописи, що виходили російською мовою («Киевская мысль», «Киевлянин», «Голос Бунда»); журнали («*Ścas*», «Борітеся – поборете!», «Літературно-науковий вістник», «Освобождение», «Вестник Европы», «Русская мысль», «*Przegląd Wszechpolski*»). Цей комплекс джерел важливий визначенням рівня сприйняття різними політичними силами федеративних ідей і проєктів.

Пріоритетне місце в дисертації займають матеріали, які зберігаються в архівах Польщі, Чехії, Австрії, Литви, України, Росії. Так, в Архіві нових актів у Варшаві це насамперед документи з фондів президії Ради міністрів (z. 8), міністерства закордонних справ (z. 322), до якого було передано важливі матеріали Бюро конгресової діяльності, посольства Польщі в Берліні (z. 728), особові фонди І. Падеревського (z. 100), Л. Василевського (z. 390), Р. Кнолля (z. 1741). Протоколи засідань Комітету східних справ осені 1918 р. та участі в

його роботі В. Каменецького (sygn. 228) містяться в паперах М. Гандельсмана (III-10), що відклалися в архіві Польської академії наук у Варшаві. У відділі рукописів Бібліотеки Академії наук Литви ім. Врублевських, у фонді «Віленський білоруський музей (№ 21)», зберігаються матеріали про діяльність білоруських національних організацій (рукописні протоколи засідань білоруських організацій, відозви та ухвали). У Центральному державному архіві Литви у Вільнюсі містяться матеріали, в яких відбито діяльність Ради Білоруської Народної Республіки (ф. 582), білоруських організацій, окремих їх лідерів (А. Луцкевича, О. Цвікевича), а також МЗС Литовської Республіки (ф. 383).

У віденських архівах акумульовано інформацію про спроби політичної перебудови Австро-Угорщини. В Архіві Генеральної адміністрації, фінансової та судової палат містяться дані щодо адміністративної реформи 1911–1913 рр. і діяльності політичних кіл на чолі з ерцгерцогом Францом Фердинандом. В Архіві імператорського двору, суду та влади зберігаються аналітичні повідомлення австрійських дипломатичних установ в Україні й балтійських державах стосовно внутрішньополітичного життя, детальні аналітичні записки оберкомандо, урядове листування.

Важливі дані стосовно сприйняття габсбурзькими елітами федеративних пропозицій містить фонд австрійського політика Й. Баєрнрайтера. Основу його становить опублікований щоденник. Матеріали про створення Центральноєвропейської економічної асоціації, що розглядалася як проект конфедерації, залишаються практично невідомими (№ 20). Дані щодо ідеології чеського та словацького національних рухів представлено у фондах К. Крамаржа та М. Годжи, які зберігаються в Архіві Національного музею у Празі. Передусім це їхні статті про перспективи політичного розвитку Австрії та її федералізації, важливість «богемського питання», декларація словацького народу від 30 жовтня 1918 р. У дисертації використано також оцифровані матеріали з фондів Міжнародного інституту соціальної історії (Нідерланди) та Інституту Ю. Пілсудського в Америці. Особливий інтерес мають документи стосовно діяльності М. Бакуніна та польської східної політики 1918–1920 рр.

В українських архівах збереглося чимало матеріалів. Більшість документів, дотичних процесів державотворення 1917–1921 рр., уже опубліковано, проте досі залишаються невідомими джерела, що проливають світло на федеративні візії тогочасних еліт. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 2592; ф. 3696) зберігаються протоколи переговорів між українською й білоруською делегаціями, карти та аналітичні матеріали дипломатичних служб. У ф. 3563 містяться важливі листи М. Грушевського періоду еміграції (1919–1924 рр.). Інформація про діяльність О. Ейхельмана у складі уряду, його наукові праці та дані про обговорення проекту Конституції УНР також представлена в архіві (ф. 1065; ф. 3997; ф. 3882). Його наукові дослідження, лекції з історії й теорії права (1922 р.) зберігаються у фонді 7008 («Украинская библиотека им. С. Петлюры в Париже») Державного архіву Російської Федерації. Певний обсяг джерел щодо сприйняття федеративної ідеї

та проблеми національної автономії містять фонди (№ 244, 318) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. Насамперед це праця А. Кримського «Что такое современное украинство?», статті П. Стебницького, Д. Дорошенка та ін.

Другий розділ – «Джерела федералізму й конфедеративні утопії в XIX ст.» – присвячено висвітленню теоретичних та ідеологічних витоків федералізму. Проаналізовано також федеративні ідеї й конфедеративні проекти представників національних рухів.

У підрозділі 2.1 – **«Витоки федеративних ідей у Центрально-Східній Європі»** – зазначається, що їх початки сягають ще раннього нового часу, коли федералізм розуміли як своєрідну державну ідеологію. У XVIII ст. федеративні ідеї розглядали як модель удосконалення суспільно-політичного ладу та знаряддя ідеологічної боротьби проти європейського абсолютизму. Тоді з'являлися різноманітні концепції побудови «ідеальних держав», що підважувало тогочасне розуміння політичної влади (Г. Ляйбніц, Ш. Монтеск'є, В. Пенн, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Фенелон). Згадані автори використовували федеративну засаду задля обґрунтування нового окреслення влади як такої. А.В. Жевуський пропонував виокремити у складі тодішньої Речі Посполитої двісті «самодільних» частин, які дістали б певний суверенітет. С. Потоцький розмірковував над створенням «сполучених провінцій» Польщі на чолі з президентом.

Найбільші ідеологічні метаморфози з федералізмом відбулися в XIX ст. і вони були пов'язані з впливом націоналізму. Це позначилося на визначенні: спочатку як ідеології легітимної перебудови імперій, а потім як політичної платформи боротьби проти них. Федеративні ідеї широко обговорювали в масонських і декабристських організаціях. Для яких було характерне теоретизування щодо федералізму. У XIX ст. польські діячі представили численні проекти федеративної Європи. Ю.М. Гоєне-Вронський мріяв про формування федерації всіх держав, яку складатимуть вільні нації. Цю спілку він уявляв як майбутній «священний союз людства». Після Віденського конгресу 1815 р. центрально- та східноєвропейські інтелектуали звернулися до «всеслов'янської» ідеї. С. Сташиць і К. Лібельт обґрунтовували ідею єдності слов'янських народів. П. Шафарик пропагував створення «слов'янського царства», яке мало спиратися на федеративні засади. В. Ястшенбовський пропонував укласти «конституцію для Європи», котра мала стати альтернативою до віденської системи. Українські федеративні ідеї черпали витoki від автономістських проектів козацьких ідеологів. Більшість інтелектуалів і національних діячів того часу доводили, що федералізм може бути втілений, але за умови вдосконалення політичного устрою імперій та розв'язання національних суперечностей.

У підрозділі 2.2 – **«У пошуках втраченої республіки: Адам Чарторийський і польські соціалісти»** – встановлено, що федеративна риторика у середовищі польських діячів у XIX ст. перетворилася на ідеологічний аргумент.

У 1803 р. російський імперський політик і польський національний діяч А. Чарторийський заявляв, що Росія повинна ініціювати створення федерації слов'янських народів та взяти патронат над південними слов'янами, а також підтримати греків у боротьбі за незалежність. Пізніше на основі доктрини народного суверенітету він обґрунтував ідею «Європи націй», яка була стратегією, спрямованою на боротьбу з імперіями та створення національних держав. Тим самим А. Чарторийський пропагував постулат вільної Польщі.

У 1878 р. польські соціалісти трактували федералізм як модель суспільного устрою на основі спілки вільних гмін. Б. Лімановський розглядав майбутню Польщу як федеративну Річ Посполиту на зразок Швейцарії. Суть «кантональної» ідеї в тому, що литовці, українці, білоруси й латиші матимуть рівні права з поляками. Тим самим, ягеллонський міф він сприймав як підставу федеративної візії Східної Європи, котра опинилася під російським ярмом. К. Келлес-Крауз розглядав «польське питання» у фокусі соціалістичного дискурсу. Він обґрунтовував потребу висунення гасла незалежності, що можлива лише внаслідок об'єднання трьох частин Польщі в одну республіку. Мислитель розмірковував над різними варіантами реалізації федеративної ідеї. Перший стосувався цілої Європи, яка могла федералізуватися за умови соціалістичного розвитку. Другий допускав можливість відродження нової Речі Посполитої як федеративного союзу. Третій уважався геополітичним проектом створення Балканського союзу під протекторатом Заходу. Ця федеративна ідея була переосмисленням старого міфу про «останній бастион» (лат. *antemurale*) перед загрозою зі Сходу, аніж реалістичним проектом.

У підрозділі 2.3 – *«Австрославізм Франтішека Палацького. Ідея Дунайської конфедерації (Лайош Кошут і Ласло Телекі)»* – висвітлюються конфедеративні проекти перебудови Габсбурзької імперії та розвиток федеративного аргументу в ідеології чеського й угорського національних рухів.

Концепція австрославізму Ф. Палацького передбачала вдосконалення державного устрою (на засаді поділу суверенітету) та покращення ситуації у сфері міжнаціональних відносин в Австрії. На його думку, чеські землі мали стати повноправним членом імперії. Як реакція на скликання Франкфуртського парламенту (травень 1848 р.) з'явилася ідея про об'єднання німецьких держав і сусідніх країн у конфедерацію від Балтики до Чорного моря у формі митного та економічного союзу. У відповідь Ф. Палацький опрацював план федеративного ладу для імперії Габсбургів. Він запропонував концепцію етнічної федералізації, що її можна розцінювати як антитезу до централізму та моделі дуалістичної монархії. Його федеративний план передбачав створення семи автономних національних одиниць. Ця пропозиція цілком могла стати відповідним пунктом для іншої якості тодішньої політичної системи. Однак після «Весни народів» Ф. Палацький почав ідеалізувати Австрію та полишив практичну політику.

Угорська революція 1848–1849 рр. спонукала впливових діячів (М. Вешшелень, Л. Кошут, Л. Телекі, Ф. Сарваді) звернутися до федеративної теорії. Вони розглядали можливості створення конфедеративного союзу під

скіпетром Габсбургів. На початку 1850-х рр. Л. Кошут сформулював ідею Дунайської конфедерації, яку виклав у т. зв. «Кютагійській конституції». Це був проект внутрішньої федералізації Угорщини на підставі історичних прав, в якому пропонувалася засада демократичного централізму та втілення принципу самоврядування на противагу абсолютизму центрального уряду. Хорватія, Трансильванія та Сербія мали дістати повну автономію. Тобто така конфедерація мала забезпечити історичний і коронний суверенітет Угорщини, а не стати справжніми «сполученими штатами».

У підрозділі 2.4 – *«Панславізм, месіанізм та утопії слов'янської федерації»* – представлено ідейні витоки панславізму й месіанізму, а також розглянуто проекти слов'янської федерації.

У середині 1840-х рр. свого апогею сягла ідея про «братерство народів» та «вічний мир». Якщо поразка «Весни народів» 1848–1849 рр. стала кінцем політичного месіанізму, то в Російській імперії навпаки обмірковувалися задуми можливої перебудови монархії у «справедливе царство» або федеративну республіку. А. Міцкевич виступав за відновлення польської окремішності та ідею слов'янської єдності. Він відзначав особливу цивілізаційну роль поляків, в основі якої лежав аргумент про відмінності політичної спадщини двох слов'янських «світів» (російського, західнослов'янського). Створення слов'янської федерації, на його думку, мало спиратися на політичну та культурну спадщину давньої Речі Посполитої. Й. Лелевель сповідував республікансько-демократичні принципи й також доводив особливу місію для поляків, а саме як «передової сторожі цивілізованої Європи». Його концепція гміновладдя стосувалася ідеї первісної демократії. Тому всі явища деспотії у слов'янській історії були привнесені ззовні. Й. Лелевель своєю теорією гміновладдя доводив можливості побудови слов'янської наддержави під зверхністю Польщі. У 1848 р. відбувся Слов'янський конгрес, під час якого поляки (К. Лібельт) висловили ідею вільної й демократичної центральноєвропейської федерації як модель розв'язання міжслов'янських суперечностей. Л. Штур критикував там чеський австрославізм і хорватський іліризм, а також запропонував створення слов'янської федерації під скіпетром Габсбургів. У грудні 1845 р. виникло Кирило-Мефодіївське товариство, члени котрого (М. Костомаров, М. Гулак, Г. Андрузький) розмірковували над федеративними ідеями. У «Начерках конституції республіки» вони описали проект «слов'янського союзу», який мав би складатися з семи «штатів». За взірць було обрано американську політичну систему. Загалом цей задум мав антиколоніальне спрямування. Україна розглядалася як незалежна республіка в такому союзі. Пізніше М. Костомаров розробить федеративну концепцію давньоруської історії.

У підрозділі 2.5 – *«Анархічний федералізм Михайла Бакуніна й Михайла Драгоманова»* – охарактеризовано федеративні погляди цих мислителів, їхні проекти щодо слов'янської федерації та перебудови Російської імперії.

М. Бакунін ідеалом політичної влади вважав не європейську федерацію, а саме республіканську федерацію всіх слов'янських земель. Альтернативу

державі він бачив у вільних автономних спільнотах. У 1862 р. закликав до створення «вільного союзу» з Польщею, Литвою, Україною, балтійськими й закавказькими народами. Пізніше М. Бакунін означував федералізм як рятівний від централізації, деспотизму та монархій принцип, а його кращим утіленням уважав ідею «Сполучених штатів Європи». Антитезою цьому він розглядав конфедерацію монархій, тим самим довівши анархічну суть федерації як альтернативи імперії. Саме в межах федерації свобода може стати своєрідним регулятором владних повноважень.

На думку М. Драгоманова, аргументація М. Бакуніна позначена містичною фразеологією московських слов'янофілів. Федерацію він розглядав як державний союз народів. М. Драгоманов звертався до слов'янської ідеї та розмірковував над формуванням усеслов'янської федерації. Його федералізм мав два виміри: внутрішній – супроти аполітизму та зовнішній – проти опортунізму. Перший – федеративний лад уявлявся спілкою вільних громад. Другий – анархічний федералізм, який був антитезою державі. У 1884 р. М. Драгоманов представив проект конституції під назвою «Вільна спілка – Вольный союз», який ґрунтувався на принципі обласної автономії й наданні регіонам Росії певного суверенітету. Ця пропозиція стосувалася зміни державного устрою імперії, яка, на нашу думку, найближча до класичного означення федерації.

Обидва мислителі започаткували трактування федерації як антитези унітарній державі. До них це розмежування не було чітко окресленим, федерація розумілася як форма правління, державного устрою та навіть політичний режим.

Третій розділ – «Наднаціональний федералізм і проблема національної автономії в Австро-Угорщині» – розкриває тенденції політичного розвитку Габсбурзької імперії після «Весни народів» 1848–1849 рр., а також виникнення наднаціонального федералізму, актуалізації проблеми конституційної перебудови та розв'язання національного питання.

У підрозділі 3.1 – *«Спроби політичної перебудови Габсбурзької імперії й конституційний компроміс 1867 р.»* – стверджується, що досягненню конституційного компромісу передував складний процес пошуку консенсусу між австрійською ідеєю й угорськими здобутками часів «Весни народів». Ідея австро-угорської унії найгучніше зазвучала в 1860-х рр. у середовищі угорських та австрійських лібералів. Тоді ж було видано декілька конституційних актів («Жовтневий диплом» 1860 р., «Лютневий патент» 1861 р.), якими регламентувався розподіл суверенітету, автономія регіонів і парламентська система. Ці документи стали спробами зберегти централістські методи управління та частково імплементувати федеративні принципи.

У 1865 р. канцлер Р. Белькреді пропонував зміни до державного устрою: створити федерацію у складі п'яти областей (Австрії, Богемії-Моравії-Силезії, Угорщини, Польщі-Рутенії, Іллірії). У лютому 1867 р. Франц Йосиф I видав декрет про відновлення середньовічного статусу Корони св. Стефана, яку сам і прийняв. У травні імператор оголосив про зміни в політико-територіальному

устрої. 21 грудня 1867 р. райхсрат ухвалив п'ять конституційних актів, аналогічних за змістом до статті XII «Угорських законів». Суть конституційного компромісу (нім. *Ausgleich*) полягала в узгодженні норм угорської конституції з правовою базою імперії. На практиці це втілювалося в надання Королівству св. Стефана нової політико-територіальної форми. Ішлося про перетворення імперії на конфедерацію на основі імперського федералізму. Натомість вимоги зрівняння зазвучали від чехів, котрі виступили проти створення дуалістичної монархії. Загалом конституційний компроміс сприяв відновленню суверенітету Угорщини. У 1868 р. було ухвалено договір про автономію Хорватії-Славонії. Сучасники (В. Лусткандль, Т. фон Коллесберг) переймалися тим, чи цей компроміс – основа реальної унії й федерації, чи, навпаки, він жодною мірою не обмежував єдності імперії. Їхня оцінка була такою: Австро-Угорщина стала монархічною федерацією.

У підрозділі 3.2 – **«Проблема національно-персональної автономії в політичних дебатах: Карл Реннер та Отто Бауер»** – проаналізовано концепцію національно-персональної автономії й погляди австромарксистів на розв'язання національного питання в Австро-Угорщині.

Австромарксисты виступали за збереження територіальної інтегральності монархії. Про це йшлося на з'їзді Австрійської соціал-демократичної партії у Брно 1899 р., де обговорювалася програма і стратегія щодо національного питання. Дискусія відбувалася навколо проблеми надання всім національностям автономії й перетворення імперії на державний союз народів. К. Реннер визначав національно-персональну автономію як витвір не територіальної спільноти, а окремих індивідуумів однієї національності. Право на реалізацію суверенітету здобували представники всіх національностей, незалежно від місця проживання. К. Реннер прагнув знайти оптимальну модель для управління імперією, а національні конфлікти – перевести у практично-правову площину. На його думку, федеративний устрій не ефективний, а національна автономія має інші перспективи: вона зберігає державу від розпаду. Інший теоретик австромарксизму О. Бауер стверджував, що найбільший зсув у політичній системі імперій відбувся завдяки появі принципу національності. Його концепція національної автономії містила три елементи: територіальна засада, персональний вимір і національна автономія євреїв. Він уважав, що національна автономія може бути реалізована на територіальному принципі, коли самоврядування поширюється на обмежений економічний терен, де певний народ становить більшість; та індивідуальній засаді, коли автономія фокусується на культурному самоврядуванні всіх розселених одиниць у межах держави. Візії К. Реннера й О. Бауера сприяли трансформації засадничих рис федералізму, який набув «центральноєвропейського» вираження. Його сутність – у доктрині утримування панування «історичних» народів, які мають виконувати функцію культуртрегерів щодо «неісторичних».

У підрозділі 3.3 – **«Проект "Сполучених штатів Великої Австрії" Ауреля Поповичі, його сутність, оцінки»** – охарактеризовано використання федеративної риторики впливовими політичними угрупованнями та сутність

проекту державно-адміністративної перебудови імперії, запропонованого румунським політиком А. Поповичі.

На початку ХХ ст. у середовищі австрійсько-німецьких аристократів існували два потужних політичних табори. Перший, до якого належав А. Поповичі, об'єднував прихильників тріалістичної ідеї та прогабсбурзької спрямованості. Його представники скептично оцінювали можливість перетворення Австро-Угорщини на будь-який варіант національної держави. Другий становили прихильники Й. Баєрнрайтера, що мали набагато більший вплив на імперську бюрократію. Саме він обґрунтовував ідею широкого австрійсько-німецько-угорського альянсу.

У 1906 р. А. Поповичі представив проект «Сполучених штатів Великої Австрії», в якому пропонував поділити імперію на п'ятнадцять «штатів». Його задум мав опертя у критерії національної демаркації, а фактично виокремлення етнічних кордонів основних національностей. А. Поповичі заявляв, що саме федеративна держава – найперспективніша форма організації влади для Австро-Угорщини. Проте для його проекту характерна інструменталізація етнічності, себто кожна із земель імперії виділялась у самостійну одиницю на підставі умовної більшості національності. А. Поповичі виступав проти того, щоб федеративний устрій ґрунтувався на історичній засаді. Він запропонував видозмінити конституційну систему дуалізму. Насправді реалізація проекту А. Поповичі мала на меті поділ земель Угорського королівства, тим самим обмежуючи імперські амбіції тамтешніх еліт. Проект А. Поповичі критикував М. Годжа, який стверджував, що його втілення створить підстави для неминучого угорського сепаратизму та внутрішньої дезорганізації монархії. У 1911 р. створено Комісію з адміністративної реформи, котра запропонувала ідею національних рад округів, що мали стати основою виокремлення національних автономій. Однак Перша світова війна перешкодила процесу адміністративної реформи.

Четвертий розділ – «Конституційний федералізм, національна автономія й питання перебудови Росії» – присвячено еволюції федеративного дискурсу в Російській імперії, а також сприйняттю у середовищі національних рухів ідеї національної автономії та конституційної перебудови.

У підрозділі 4.1 – *«Ідея федералізації та конституційної перебудови у сприйнятті російських лібералів»* – розглянуто особливості трактування федералізму й «обласної» автономії у середовищі російського ліберального руху. Більшість тогочасних інтерпретацій федеративної ідеї мали значний рівень теоретизування та політизації. Вагомий вплив на дискусії щодо перебудови імперії справляли «фінляндське» й «польське» питання. Під враженнями від революції 1905–1907 рр. ідея про автономію стала однією з основних у колі російських лібералів (П. Долгоруков, П. Струве). Власне, проблема автономії Царства Польського визначала напрями дискусії про конституційну перебудову Росії. Кадети вели мову про принцип культурно-національного самовизначення, що міг стати основою для надання обласної автономії. Ф. Кокошкін розглядав проблему правової держави в контексті теорії

федералізму, польської автономії й широкої децентралізації. У 1905 р. він звернувся до поняття «обласна автономія», котру визначав як законодавчу децентралізацію, що не стосується національного самовизначення та поділу суверенітету, а лише надає певну частину політичної окремішності. Схожу візію мав В. Гессен, який трактував федерацію як союзну державу, а автономію – як форму децентралізації.

У підрозділі 4.2 – *«Автономія під скіпетром Романових: польський, єврейський, український виміри»* – охарактеризовано різні візії національної автономії.

Під час революції 1905–1907 рр. у публічному дискурсі з'явилася ідея відродження автономного статусу Царства Польського. Польські націонал-демократи (Р. Дмовський, Я. Поплавський) розглядали федеративну риторику та ідею автономію як політичну тактику. А. Ледніцький підкреслював, що бажання автономного устрою висуваються лише стосовно етнографічних, а не «старих» кордонів Польщі. Ідея польської автономії асоціативно пов'язувалася з відновленням Царства Польського. Я. Бодуен де Куртене допускав можливість федералізації імперії, що передбачала її поділ на окремі «штати» (краї). Ідея польської автономії стала основною метою створеного в І Державній думі Польського кола. Єврейський діяч М. Винавер виступав за свободу національно-культурного самовизначення і реорганізацію єврейської громади. Ш. Дубнов пропонував організувати єврейську автономію на основі громад в екстериторіальному вимірі. Ідеологи Бунду (В. Косовський, М. Ратнер) обстоювали позицію, що царська імперія має стати федерацією національностей з повною автономією кожної. Їхній соратник В. Медем обґрунтував концепт національно-персональної автономії на основі австромарксизму. М. Грушевський критикував погляди останнього, він обстоював ідею національно-територіальної децентралізації Росії, виступаючи за українську територіальну автономію. Проте не відділяв питання національної автономії та запровадження федеративного устрою від проблеми конституційної перебудови. А. Кримський, навпаки, сприймав федералізм як модель державного буття нації та устрій національної держави. Він розглядав федералізацію способом творення нації коштом інших народів.

У підрозділі 4.3 – *«Білоруська й литовська візії федералізму та автономії. Проекти "Великого князівства Литовського"»* – висвітлено ставлення білоруського та литовського національних рухів до проблеми федеративної перебудови й автономії.

Білоруські політики спочатку висували вимогу національної автономії та проекти спілки з «історичною» Литвою. У 1916 р. А. Луцкевич розмірковував над ідеєю «Сполучених штатів від Балтики до Чорного моря». «Крайовці» (М. Ремер, Т. Врублевські) популяризували постулат федеративного зв'язку з Польщею та формування нової Речі Посполитої. Литовські діячі різних спектрів говорили про федерацію й «етнографічну» автономію. Усіх їх у значній мірі об'єднувала пам'ять про Велике князівство Литовське, котре вони прагнули відродити. Якщо білоруси та «крайовці» апелювали до «історичних земель», то

литовці – до етнічних територій. Загалом сприйняття федералізму й ідеї національної автономії серед «крайовців», білоруського та литовського рухів наслідувало загальний ідейний дискурс, який домінував тоді в Російській імперії.

У підрозділі 4.4 – *«Мінливості академічного дискурсу: дуалістична концепція федералізму й теорія союзної держави»* – висвітлено еволюцію наукової розробки федеративної теорії в Росії.

Теоретичні напрацювання російських конституціоналістів (Б. Чичерін, О. Градовський) стали методологічним опертям для нового прочитання теорії федералізму, ідеї автономії й сутності імперії наприкінці XIX ст. На початку XX ст. в російській академічній науці здебільшого використовували поняття «складена держава», що було тотожне «федерації». Тоді ж з'явилися перші наукові студії про федералізм. О. Яценко розмірковував над дуалістичною федеративною концепцією, критикуючи поділ суверенітету. Він відносив персональну унію до різновиду конфедерації, а реальну – до федерації. Інакше цю проблему трактував О. Жилін, котрий доводив, що союзна держава здебільшого є федерацією, а не «складеною», як уважали до цього. На його думку, федерація трактувалася перехідною стадією від союзу держав до унітарної держави. Він доводив, що насправді ця форма державного устрою самостійна.

П'ятий розділ – *«У пошуках "нової Європи": федералізм, історичні права та етнографічний детермінізм»* – присвячено аналізу федеративних ідей і проєктів, які пропонували впливові польські, чехословацькі, угорські політики під час Першої світової війни і творення національних держав (1917–1921 рр.).

У підрозділі 5.1 – *«Проект "Сполучених штатів Польщі". Федеративний аргумент і концепція "Міжмор'я"»* – охарактеризовано федеративний аргумент, що перетворився на ідеологічний постулат польських політиків та слугував знаряддям окреслення кордонів відновленої Польщі.

У січні 1917 р. польський діяч І. Падеревський у меморіалі до президента США В. Вілсона запропонував проєкт «Сполучених штатів Польщі» на основі виокремлення п'яťох частин (Королівство Польське, Королівство Литовське, Королівство Поліське, Королівство Галичини й Поділля, Королівство Волині). Така пропозиція мала переконати американські еліти в доцільності підтримки незалежності Польщі. Загалом ця ідея не викликала резонансу серед польських еліт, а розглядалася як один із варіантів розв'язання «польського питання». Проєкт базувався на думці, що самостійна Польща боротиметься за майбутнє «нових» націй Східної Європи. У жовтні 1918 р. І. Падеревський висловився за створення блоку держав між Балтійським, Адріатичним і Чорним морями, який мав би захистити західну цивілізацію від Росії та Азії. Ця ідея стала одним із варіантів концепції «Міжмор'я».

Польська східна політика мала федеративну та інкорпораційну візії. Перша стосувалася відновлення кордонів давньої Речі Посполитої на федеративній засаді. Друга передбачала просування на схід задля повернення «історичних

земель» і приєднання Східної Пруссії з подальшою асиміляцією непольського населення. Тодішня федеративна риторика ґрунтувався на кількох «польських» засадах: міфі антемурале, ідеалі «історичної» Польщі та ідеї цивілізаційної місії на сході. Ю. Пілсудський розглядав федеративну ідею як інструмент реальної політики у Східній Європі. Власне тому його політика стосувалася простору від Балтійського до Чорного морів, тобто теренів, які мали вбезпечити Польщу від російського імперіалізму. Ю. Пілсудський уважав, що існування незалежної української держави сприятиме формуванню нового ладу на сході Європі, в якому Росія вже не буде панівною імперією. Ідея «Міжмор'я» стане ідеологічною платформою та інструментом східної політики. Це була потужна антиколоніальна доктрина, спрямована насамперед проти Росії.

У підрозділі 5.1.1 – *«Ідея литовсько-польської федерації. Проекти Поля Гіманса»* – проаналізовано кілька задумів щодо литовсько-білоруської федерації та « нової Речі Посполитої ».

Один з їх авторів В. Каменецький у листопаді 1918 р. в межах роботи Комітету східних справ представив проект федеративної Литви. На литовсько-білоруських теренах він виокремлював п'ять округів: Жмудь (Ковно), Литву (Вільно), Підляшшя, Білорусь (Мінськ), Полісся (Пінськ). У питанні забезпечення прав інших національних груп пропонувалося створення «автономних організацій на чолі з крайовими сеймами», таких, як Жмудь, Литва, Підляшшя, Білорусь і Полісся. Це був проект федерації об'єднаних унією самоврядних регіонів, схожих на швейцарські кантони.

Наростання польсько-литовського протистояння спонукало президента Ліги Націй П. Гіманса запропонувати у травні 1921 р. проект польсько-литовської держави, спираючись на модель австро-угорського дуалізму. Суть задуму зводилася до створення «кантонів» Вільна й Ковна у складі Литви, пов'язаної федеративними відносинами з Польщею. У вересні того ж року П. Гіманс представив новий варіант розв'язання територіального конфлікту, що вже не містив положення про кантональну систему, але засада про федеративний зв'язок залишилася. Литовська сторона планувала прийняти проект із застереженням, проте польський уряд відхилив його.

У підрозділі 5.2 – *«Проект "Слов'янської імперії". Від ідеї Центральноєвропейського союзу до створення Чехословаччини»* – охарактеризовано федеративні ідеї у середовищі чехословацького руху.

У квітні 1914 р. К. Крамарж підготував проект «Конституції Слов'янської імперії», в якому пропонував створити великий слов'янський союз, до якого мали ввійти Чехія, Польща, Болгарія, Сербія, Чорногорія, а також Росія. Де-факто пропонована система влади характерна для союзних держав, а не союзу держав. Поза тим, цей проект передбачав посилення ролі не слов'янства як такого, а Російської імперії.

До 1915 р. Т. Масарик доводив, що федералізм – дієвий інструмент у боротьбі за перебудову імперії Габсбургів, хоча його розуміння здебільшого було орієнтовано на перетворення федеративних постулатів у знаряддя політичної боротьби. Спочатку він виступив за створення умов, щоб

незалежність центральноевропейських країн та автономія в межах федерації спиралася на конституційні засади і право. Це звернення до проблеми «малих націй» та федералізму можна розцінювати як елемент дестабілізації Габсбурзької монархії. Для Т. Масарика постання будь-якої федерації можливе було на теренах колишньої Австро-Угорщини, а Східна Європа його цікавила як захисний буфер від Росії. У цьому контексті варто розглядати його концепцію «Нової Європи». Перші кроки щодо її втілення будуть пов'язані з ідеєю «демократичної унії Середньої Європи» (вересень 1918 р.). Ця «унія» мала стати майданчиком для обговорення проблем представниками нових націй, передусім кордонів і прав національних меншин. Аргумент про звільнення поневолених народів мав вирішальний вплив на процес легітимації Чехословаччини. У реальності вона стала не класичною федерацією, а національною державою «чехословацької нації» зі спільною мовою.

У підрозділі 5.3 – *«У пошуках "східної Швейцарії": Оскар Ясі та ідея Дунайської конфедерації»* – висвітлено декілька федеративних проєктів угорських політиків.

О. Ясі вважав, що сутність угорської державності полягає в особливій цивілізаційній місії на теренах Центрально-Східної Європи, утіленій у створенні дунайського союзу держав. До війни він критикував проєкт А. Поповичі та австромарксистську концепцію національного питання. У 1918 р. О. Ясі висунув ідею свого роду постімперської федерації, яка матиме поділ суверенітету на рівні національних регіонів. Він розробив концепцію центральноевропейської федерації, що охоплювала б землі колишньої імперії Габсбургів. До її складу мали ввійти п'ять нових держав, звідси й назва – Пентархія. У майбутньому до неї могли приєднатися Болгарія та Сербія.

Пізніше О. Ясі запропонував федеративну конструкцію Дунайського союзу на засаді «історичних земель» і моделі регіональної інтеграції. Це була доктрина «культурної експансії». Він пропагував ідею створення «східної Швейцарії». Після проголошення Угорської народної республіки як міністр у справах національностей він намагався втілити цей проєкт шляхом запровадження кантональної системи. Уряд виступав проти виокремлення Словаччини (Верхньої Угорщини) і Трансильванії як автономних частин угорської держави. Ці території сприймалися «історичними землями», а отже визнання за ними права на національний суверенітет розцінювалося як загроза державній єдності.

У шостому розділі – *«Федеративна пастка в Східній Європі: від національних держав до радянських республік»* – проаналізовано федеративну риторику під час революційних подій 1917–1921 рр. та російське розуміння федералізму, українські практики використання федеративної ідеї, ідею українсько-білоруської федерації, проєкти переоблаштування Східної Європи та сутність більшовицької візії федералізму.

У підрозділі 6.1 – *«Між імперіалізмом та націоналізмом: російська візія федералізму»* – розглянуто російську візію федералізму та його перетворення на ідеологічне гасло практичної політики.

Лютнева революція 1917 р. істотно вплинула на нове прочитання та використання федеративної теорії у політичній боротьбі. Відтепер її ідеї та елементи повсякчас ставали не тільки частиною вимушеної політичної риторики, але й ідеологічним гаслом і програмою втілення для деяких політичних партій. Нова російська влада також намагалася реалізувати федеративні засади для того, щоб запобігти територіальній дезінтеграції колишньої імперії. У березні 1917 р. Тимчасовий уряд затвердив проект конституції Великого князівства Фінляндського, постановив скликати сейм і відновив фінляндську автономію. У травні 1917 р. кадети виступали проти будь-яких національних автономій у складі федеративної Росії. Л. Чолганський доводив, що відомі тільки дві форми децентралізації влади: автономія окремих «областей» і федеративний устрій держави. Федерація подібна до «обласної» автономії, адже тут місцеві інтереси враховуються за допомогою місцевої влади й місцевого парламенту. Один із лідерів есерів В. Чернов послуговувався класичною формулою щодо створення російської федерації як «союзу вільних народів». С. Займовський розмірковував над створенням «Російських сполучених штатів» і спирався на означення федерації як союзної держави.

Засади майбутнього державного устрою обговорювали на засіданнях Особливої комісії при Тимчасовому уряді. 17 жовтня 1917 р. ухвалено «Проект основних законів про автономію (федерацію)», який оголошував принцип нероздільності Росії, підтверджував автономні права Фінляндії, запроваджував «обласну» автономію. Остання уявлялася первинним елементом державного устрою Російської Республіки. Так Тимчасовий уряд планував запровадити своєрідний тип кантональної системи.

Підрозділ 6.2 – *«Від автономії до Акта злуки: українські практики федералізму»* – присвячено проблемі української автономії та федеративним пропозиціям, що їх обґрунтовували національні еліти.

У 1917 р. проблема автономії стосувалася федералізації Росії, її повсякчас обговорювали як у Петрограді, так і у центрах проголошених республік. Боротьба за українську автономію визначалася питанням легітиматії. Всеукраїнський національний конгрес (квітень 1917 р.) виступив за національно-територіальну автономію України у складі російської федеративної республіки. П. Стебницький розглядав питання автономії у зв'язку з політичною перебудовою Росії. М. Грушевський уважав, що автономія означає право жити за своїми законами, а не перебувати під чужою владою. Загалом тоді поняття «автономія» асоціативно ототожнювалося з демократією та республіканським устроєм. У 1917 р. більшість українських лідерів говорили про федерацію з Російською Республікою, що трактувалося як дорога до визнання української державності. У вересні в Києві відбувся з'їзд народів Росії, який схвалив постанову про федеративний устрій Російської Республіки. Більшість українських діячів сповідували ліві погляди, а тому сприймали автономію та федерацію як політичні моделі, що можуть удосконалити «потворну» сутність держави як такої (М. Порш, М. Ткаченко, Д. Антонович,

П. Феденко та ін.). Д. Дорошенко означив автономію як порядок державного правління.

Появу федеративної грамоти П. Скоропадського (листопад 1918 р.) варто розглядати в контексті поразки Німеччини. Гетьман трактував федерацію як модель установлення рівноправних відносин між «ноювою» Росією та Україною зі збереженням її національної самобутності. Певним утіленням федеративної ідеї стало ухвалення Акта злуки у січні 1919 р., коли де-юре було створено конфедерацію УНР і ЗУНР. У 1921 р. федеративні ідеї у формі союзу причорноморських держав обговорювалися у середовищі соратників С. Петлюри.

У підрозділі 6.3 – *«Ідея українсько-білоруської федерації»* – розглянуто генезу та еволюцію ідеї українсько-білоруської федерації під час перемовин, що тривали впродовж 1918 р.

Українські, та й білоруські, політики розглядали федеративну ідею іманентною частиною національного проекту. Після підписання Брестського договору (лютий 1918 р.) на політичному горизонті з'явилася ідея білорусько-української федерації. Міждержавні контакти між УНР і БНР розпочалися навесні 1918 р. Під час перемовин у Києві представники обох делегацій повсякчас використовували федеративну риторичку задля обґрунтування важливості дипломатичних відносин та визначення кордону між республіками. Голова білоруської делегації О. Цвікевич закликав до «державно-братньої спільності». М. Грушевський згадував, що якраз тоді обдумувалися плани федеративного союзу без Росії. У квітні 1918 р. на кількох засіданнях білоруської комісії озвучено можливість створення федерації з Україною або Польщею. У підсумку переговори не мали успіху ані в питанні визначення кордонів, ані у процесі детального обговорення можливості створення федерації.

Після гетьманського перевороту (квітень 1918 р.) білоруська делегація залишалася в Києві. На початку червня тему федерації знову обговорювали, і більшість білоруського уряду висловилися за потребу її створення з однією з сусідніх держав. М. Довнар-Запольський повідомляв про плани щодо українсько-білорусько-литовської федерації. У жовтні 1918 р. заступник міністра закордонних справ О. Ейхельман на зустрічі з білоруською делегацією, очолюваною А. Луцкевичем, пропонував об'єднання Білорусі й України на основі спільного митного кордону, організації двох територіальних армій та єдиної зовнішньої політики. У грудні 1918 р. у середовищі білоруських дипломатів Україну почали розглядати найбільш вигідним партнером для Білорусі в питанні створення федерації.

У підрозділі 6.4 – *«Між Чорним і Балтійським морями: федеративні проекти Східної Європи»* – розглянуто різноманітні проекти переоблаштування Східної Європи, які пропонували білоруські та українські національні діячі.

Початок Паризької мирної конференції (січень 1919 р.) спонукав А. Луцкевича підготувати меморіал із викладом політико-економічних підстав

великої федерації у Східній Європі. Він переконував, що якщо перебіг подій змусить народи створити східноєвропейську федерацію, їх об'єднання буде засноване на спільній угоді, вільно ухваленій державами-учасниками. Водночас А. Луцкевич знову повернувся до ідеї союзу держав на просторі між Балтійським і Чорним морями, основою якого мали стати Білорусь, Литва, Україна. Він розширював межі федеративної спілки шляхом долучення Чехословаччини, Югославії та балканських країн. Одним із маркерів майбутнього об'єднання стало Адріатичне море, визначене як південний кордон.

У 1919 р. М. Грушевський стверджував, що «справжню самостійність» України можна також забезпечити в межах федеративного союзу. Він закликав до вироблення нових підстав радянської федерації, що повинна будуватися не централістськими методами. Сама ініціатива має виходити від народів, а Україна буде повністю автономною та суверенною. У цьому випадку йшлося не про федеративні відносини, а про конфедеративний зв'язок. У 1921 р. О. Ейхельман запропонував концепцію федералізації України шляхом упровадження моделі адміністративних одиниць – «земель». Після поразки Директорії він емігрував до Польщі, де підготував проект Конституції УНР на засадах народного суверенітету й ідеї федералізації. В основу конституційного ладу було покладено принцип поділу влади, а референдум ставав інструментом федерального контролю. За формою державного правління УНР мала бути демократичною республікою. Згодом О. Ейхельман обґрунтовував нову федеративну архітектуру Східної Європи. На його думку, в її основі – легітимізація нових держав, які втратили суверенітет у боротьбі з більшовиками. Він пропонував два варіанти перебудови колишньої імперії Романових: союз незалежних держав, при збереженні повного суверенітету та контролі міжнародно-правових організацій на зразок Ліги Націй; «єдина й неподільна» федерація, що засновуватиметься на централізмі влади.

У підрозділі 6.5 – *«Більшовики, реальна політика та федералізм (1918–1921 рр.)»* – представлено аналіз позиції лідерів більшовицької партії щодо створення федерації на теренах колишньої імперії.

Федеративну риторику російських більшовиків варто розглядати в контексті розв'язання національної проблеми й виникнення національних держав. Першим фактом невдалого встановлення федеративного зв'язку був ультиматум Раднаркому Центральній Раді (грудень 1917 р.). Більшовики використовували федеративні гасла для дезорієнтації еліт новоутворених держав. Точкою відліку в перетворенні більшовицького федералізму на інструмент реальної політики можна вважати постанову Установчих зборів про державний устрій Росії (5 січня 1918 р.). Федерація у цьому рішенні трактувалася як свого роду антипод державі.

Федералізм в рецепції більшовиків розглядався як модель співіснування народів, що не мала значення через вирішальну роль «боротьби класів» у поступі людства. Йшлося не про переосмислення федералізму, а про його ідеологічну інструменталізацію. У 1918 р. більшовики прагнули організувати

масштабну унітарну республіку, допускаючи входження до її складу автономних утворень. У червні 1920 р. перед початком II конгресу Комінтерну В. Ленін висловився, що федерація – лише перехідна форма задля досягнення «єдності робітників». Й. Сталін розглядав конфедерацію ліпшою перехідною формою держави, аніж федерацію. Часте проголошення різноманітних «радянських республік» мало на меті створити ілюзію політичної й суспільної самоорганізації не тільки робітництва, а народів. Утім федеративна засада так і не стала частиною більшовицької політичної доктрини, лише однією з багатьох теорій, використаних в інтересах реальної політики. Декларуючи федералістські гасла, більшовики прагнули відродити Росію в колишніх кордонах та в імперському статусі.

ВИСНОВКИ

1. Започаткування федеративних ідей і проєктів у Центрально-Східній Європі детермінували кілька чинників: філософія Просвітництва XVIII ст., система європейського абсолютизму, французька й німецька історіографії, зародження націй і націоналізму. Виникнення інтересу до федералізму було пов'язане зі створенням США. Щодо Центрально-Східної Європи, Річ Посполита та Київська Русь сприймалися як приклад середньовічних федерацій. Велика французька революція 1789 р. посилила сподівання на емансипацію для поневолених націй. Власне тоді почали з'являтися варіанти такого звільнення: європейська федерація вільних народів, федералізація імперій, слов'янська федерація, утопія про «священний союз людства» тощо.

2. У «довгому XIX ст.» федералізм став однією з найвпливовіших ідеологій. Діячі національних рухів сприймали його як концепцію концентрації та виокремлення національного простору, навіть за умов існування в межах імперії або широко витлумаченого союзу держав. Національні діячі, що повсякчас зверталися до федеративної ідеї як моделі розв'язання національної проблеми, завжди виступали за це рішення з позиції політичної слабкості. У цьому випадку їхні федеративні візії можна розглядати ідеологічними утопіями, що, з одного боку, містили ідеї демократії та кантівського «вічного миру», а з іншого – були далекими від реальної політики.

3. Схожий вимір федеративна ідея мала під скіпетром Романових. А. Міцкевич, Й. Лелевель, М. Костомаров розглядали її як концепцію виокремлення національних спільнот усередині імперії, тим самим конструюючи теорії домінування свого власного народу в межах майбутньої слов'янської федерації. Їхні погляди про своєрідну слов'янську утопію були концепцією про федерації у Східній Європі, але без Росії як такої. Тому всі проєкти державного союзу слов'ян чи то на федеративній, чи на монархічній основах стали спробою реалізувати панславізм і месіанізм одночасно. Утопії слов'янської федерації з меншим розмахом мали лише месіанський засновок.

4. М. Бакунін розробляв анархічну візію федералізму. На його думку, федерація є альтернативою до держави як такої, а також найліпшим утіленням анархізму, де свобода відіграє роль регулятора влади. Уся майбутня політична

організація має сформуватися як федерація «вільних робітників», а не етнічних спільнот і народів. Федералізм М. Драгоманова містив положення про спілку вільних громад, котрі мали існувати на інших засадах, аніж імперія. У проєкті «Вільної спілки» М. Драгоманов, деконструючи поняття «держави» як такої, обґрунтовував позицію про федерацію як форму державного устрою. Його проєкт був спрямований на зміну природи імперії. М. Драгоманов пропонував створити наднаціональну спілку держав, якою й мала стати «Вільна спілка».

5. У середині XIX ст. у Центральній Європі націоналізм здобув посилення в ідеї свободи спільнот, яка була антиподом імперії. Трансформація політичної системи монархії Габсбургів не могла мати далекосяжних перспектив, адже після конституційного компромісу 1867 р. лише дві нації здобували суверенітет як інструмент реалізації влади. На практиці йшлося про надання нової політичної й територіальної форми для історичних земель Королівства св. Стефана. Габсбурзька імперія була перетворена на конфедерацію, в основі якої лежав імперський федералізм.

6. Розділення суверенітету в Австро-Угорщині хвилювало теоретиків австромарксизму. К. Реннер запропонував концепцію екстериторіальної автономії задля збереження інтегральності імперії. Він розглядав національну автономію іманентною частиною теорії федералізму, одним із його елементів разом із союзом / унією. Однак, у теоретичному плані використав її як концепцію внутрішнього посилення імперії. О. Бауер у багатьох аспектах розширив Реннерове розуміння національної автономії. Його внесок полягав у тому, що він додав до концепції національно-персональної автономії «єврейське питання».

7. Проєкт «Сполучених штатів Великої Австрії» А. Поповичі був консервативною утопією. Автор використав федералізм як інструмент збереження імперського панування, не запропонувавши механізму впровадження федеративного устрою. Йшлося про свого роду адміністративно-територіальну реформу, спрямовану на стирання етнічних кордонів усередині Австро-Угорщини.

8. Ідеї «обласної» автономії та російської федерації не були пов'язані з розв'язанням національного питання й націлювалися на зміцнення імперії, що сприймалася єдиним носієм суверенітету. Польські діячі виступали за надання національно-територіальної автономії та відновлення Царства Польського. Сіоністи дотримувалися кадетських позицій. Ліві єврейські інтелектуали, здебільшого ідеологи Бунду, розглядали ідею національно-персональної автономії як найкращий варіант уникнення євреями асиміляції. Українські діячі не виходили за межі панівного конституційного дискурсу, висуваючи два погляди на автономію – національно-територіальна й національно-культурна.

9. Литовські та білоруські політики не розглядали гасло національної автономії у вузькому значенні, йшлося про такий статус для «етнографічної» Литви – у розумінні перших, та «історичної» Литви з Вільном – у трактуванні других. «Крайовці», так само, як і білоруси, обґрунтовували проєкти відбудови Великого князівства Литовського. М. Ремер пропонував створення федерації

Речі Посполитої, де «історична» Литва з Вільном буде однією з її основ. Білоруські діячі обґрунтовували ідеї литовсько-білоруської федерації. Під час Першої світової війни цей «білоруський» погляд буде доповнено можливістю входження України або Латвії до складу майбутньої федеративної спілки.

10. Еволюцію російського академічного дискурсу відображено у працях О. Яшенка та О. Жиліна. Теорія дуального федералізму першого доводила тезу про множинність суверенітету. Другий обстоював поняття федерації як союзної держави. О. Яшенко дотримувався анархістського трактування федералізму, натомість О. Жилін доводив успішність правової держави. Обидва трактували федералізм на основі конституційного паралелізму.

11. Проект «Сполучених штатів Польщі» І. Падеревського був тактичним кроком щодо внесення «польського питання» до міжнародної агенди. Федеративний аргумент відіграв вирішальну роль у визначенні пріоритетів польської східної політики. Ю. Пілсудський сприймав його як важливий інструмент боротьби за незалежність та повернення до кордонів 1772 р. Концепція «Міжмор'я» стала реакцією на геополітичну ситуацію «між Німеччиною й Росією». Вона не мала впливу на завдання зовнішньої політики та ніколи не була елементом серйозних політичних намірів. Про складність, з якою польські політики сприймали такі ідеї, свідчать проекти створення литовсько-польської федерації, які мали набагато більше щирості, ніж «міжморська» утопія.

12. Ідеї литовської федерації та «Балтійського союзу» відображали ідеалістичне сприйняття східної політики і прагнення відновлення давньої Речі Посполитої. Проекти П. Гіманса були спробою держав-переможців витворити щось на кшталт «східної Австро-Угорщини», що ігнорували етнічний чинник, право на національне самовизначення та нову геополітичну реальність на сході Європи.

13. Початок Першої світової війни детермінував появу багатьох федеративних проектів, осмислюваних як концепції вдосконалення імперій. Проект «Слов'янської імперії» К. Крамаржа став пропозицією створення федеративної наддержави. На його переконання, частини цієї імперії у формі «царств» і «королівств» не діставали права єдиного суверенітету, а лише передавали його до центру, яким був російський імператор. Для чехословацького руху характерна інструменталізація федеративної ідеї. Концепція «Нової Європи» Т. Масарика, так само, як ідея «демократичної унії Середньої Європи», були ідеологічними утопіями, деякі положення яких згодом утілено у проекті «Чехословаччина». Загалом ці ідеї можна розглядати в контексті реальної політики, а не як щирі інтеграційні проекти для «нових» націй у Центральній Європі.

14. Ідея О. Ясі про створення Дунайської конфедерації у складі «п'яти націй» стала однією з концепцій збереження габсбурзького панування. Тим самим він шукав альтернативу російському та німецькому імперіалізмам. Після 1918 р. він запропонував проект федералізації Угорщини шляхом

упровадження кантонального устрою. Загострення проблеми «угорських історичних земель» детермінувало появу ідеї «східної Швейцарії».

15. Після Лютневої революції 1917 р. ідеї автономії й федерації захопили революціонерів і діячів національних рухів. Проблема автономії була представлена в кількох означеннях: «обласна», національно-територіальна, національно-персональна, культурна. Першу трактували як первинний елемент державного устрою Російської Республіки. Восени 1917 р. Тимчасовий уряд мав плани щодо впровадження своєрідної кантональної системи. Тему федералізму в тогочасному суспільному дискурсі розглядали в контексті США чи Швейцарії, які сприймали ідеальними прикладами запровадження федеративного устрою.

16. Нездатність Тимчасового уряду реалізувати програму перебудови колишньої імперії підтвердила українська ситуація, яка пройшла еволюцію від боротьби за автономію та закликів до створення російської федеративної республіки. Серед українських лівих політиків найбільший вплив мала ідея національної автономії. Після підписання Брестського договору (лютий 1918 р.) у середовищі українських еліт обговорювали можливі варіанти великих федеративних утворень у Східній Європі. У листопаді 1918 р. гетьман П. Скоропадський спробував урятувати Українську Державу федеративною грамотою. У січні 1919 р. ухвалено Акт злуки, що передбачав створення конфедеративного об'єднання УНР і ЗУНР.

17. Ідея українсько-білоруської федерації не здобула будь-якого практичного втілення, залишаючись інструментом переслідування конкретних політичних цілей. Ідея федерації України та Білорусі була скоріше інструментом реальної політики, аніж серйозною політичною концепцією, яку кожна зі сторін прагнула втілити. Вирішальними перепонами в обговоренні ідеї федеративного союзу народних республік стали етнографічна засада, різне сприйняття національної території та апеляція до аргументу «історичних земель».

18. Після підписання Версальського миру та завершення більшовицько-польської війни помітна значна трансформація у ставленні до федеративної ідеї серед інтелектуалів і політиків Східної Європи. А. Луцкевич розмірковував над створенням союзу держав між Балтійським та Чорним морями. М. Грушевський закликав до витворення чорноморської або європейської соціалістичної федерації, а пізніше висловив ідею «сполучених штатів» для України. Політично-правова концепція О. Ейхельмана ґрунтувалася на принципах народовладдя й передбачала створення конфедерації на теренах колишньої Російської імперії.

19. Більшовики мали особливий погляд на федералізм. У 1918 р. вони відмовилися від конфедерації як принципу організації держави та збереження інтегральності колишньої імперії. Їхні лідери звернулися до федеративної ідеї, трактованої як інструмент реальної політики. Під гаслами федералізму й автономії більшовики вступали у відносини з новоствореними республіками. В. Ленін розглядав федерацію як перехідну форму на шляху до повної єдності

«всіх трудящих» світу. Й. Сталін, навпаки, пропонував організувати нову радянську державу на унітарній основі, однак майбутню «світову державу робітників» – як конфедерацію.

Отже, проаналізовані федеративні проекти у Центрально-Східній Європі можна пояснити в контексті історичної ситуації «між Німеччиною й Росією». Якщо в XIX ст. йшов процес «націоналізації імперій», то Перша світова війна зруйнувала уявлення про їх вічність. Після 1914 р. з'явилися ознаки іншого процесу, який після падіння імперій остаточно переміг. У 1918 р. більшість національних діячів виходили з принципу «імперіалізації націй», риторично приймали формулу федералізації (конфедерації), при цьому навіть не думаючи про її втілення. Ідея Т. Масарика про Чехословаччину як «нову Швейцарію» – яскраве свідчення того. Тобто національні еліти використовували найрізноманітніші ідеологічні гасла про створення федерації, і все ж не замислювалися про потребу їх імплементації. Здебільшого стратегією була лише національна держава.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія

1. Корольов Г.О. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: від ідеологічної утопії до реальної політики (1815–1921 рр.). – К.: К.І.С., 2019. – 380 с. (22, 1 д. а.)

Рецензія:

Миколенко Д. Рец. на: Корольов Г.О. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: від ідеологічної утопії до реальної політики (1815–1921 рр.). – К.: К.І.С., 2019. – 380 с. // Український історичний журнал. – 2019. – № 4. – С. 222-227.

Зарубіжна колективна монографія

2. Korolov Gennadii. Federalistyczne utopie w Europie Środkowo-Wschodniej (na początku XX wieku): projekty “Stanów Zjednoczonych” wobec małych narodów // Czeskie badania nad Polską w kontekście Europy Środkowej i Wschodniej / Roman Baron, Roman Madecki, Jan Malicki (red.) – Praha: Historický ústav, 2016. – S. 379-388.

Статті, опубліковані в українських фахових та закордонних рецензованих виданнях

3. Корольов Г. О. Ідея федералізму як парадигма історичної перспективи доби Української революції 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. – № 5. – 2010. – С. 103-117.

4. Корольов Г. О. Федералістська перспектива українського націєтворення «довгого» XIX століття // Київська старовина. – № 5. – 2010. – С. 54-63.

5. Корольов Г. Декабристський рух в історії «довгого XIX століття» // Література і культура Полісся. – Вип. 60. – Ніжин, 2010. – С. 65-71.
6. Корольов Г. Козацький автономізм XVIII ст.: характер і тенденції // Проблеми вивчення історії України XIX – початку XX ст. – Вип. 17. – К., 2010. – С. 110-118.
7. Корольов Г. Більшовицька концепція федералізму в контексті Української революції 1917–1921 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 6. – К., 2011. – С. 257-272.
8. Корольов Г. Ідея автономізму в уявленнях діячів та сучасників доби Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 7. – К., 2012. – С. 126-147.
9. Корольов Г. Регенерація ідеї федералізму в Українській гетьманській державі 1918 р.: геополітичні та національно-ідентифікаційні чинники // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 8. – К., 2012. – С. 212-225.
10. Корольов Г. Українська історія Отто Ейхельмана: імперська лояльність та служіння «іншій» або «своїй» нації // Архіви України. – № 1. – 2014. – С. 156-167.
11. Korolov Gennadii. Środkowoeuropejski federalizm: od ideologicznych utopii do państw narodowych // Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej. – Rok 12. – Lublin, 2014. – Zeszyt 7. – S. 55-79.
12. Корольов Г. О. Європейський федераліст, імперіаліст чи патріот: польські історики про Юзефа Пілсудського і його східну політику // Український історичний журнал. – № 4. – 2015. – С. 148-160.
13. Корольов Г. «Что такое современное украинство?»: Агатангел Кримський про націю, космополітизм і федералізацію // Український історичний збірник. – Вип. 18. – К., 2015. – С. 338-353.
14. Корольов Г. А. Украинская революция 1917–1921 годов: европейское измерение и реализация национального проекта // Славяноведение. – 2015. – № 5. – С. 17-27.
15. Корольов Г. Antemurale польской историографии: Оскар Халецкий о ягеллонской идее, федерализме и пограничье Запада // Ab Imperio. – 2015. – № 2. – С. 363-382.
16. Korolov Gennadii. “Dwie Europy Środkowe” Oskara Haleckiego w cieniu imperializmów // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik CXXIV. – 2017. – № 4. – S. 677-698.
17. Korolov Gennadii. “Anticolonial Intellectual” Anton Łuckiewicz and “Hybrid Nationalist” Otto Eichelman. A Comparative Study of Federalist Utopias // Studies into the History of Russia and Central-Eastern Europe. – Vol. 52. – No 1 (Special Issue). – 2017. – P. 55-71.
18. Korolov Gennadii. „Intelektualista antykolonialny” Anton Łuckiewicz i „nacjonalista hybrydowy” Otto Eichelman: komparatystyczne studium utopii federacyjnych // Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej. – Vol. LII. – No 1. – 2017. – S. 55-70.

19. Корольов Г. О. Слов'янська федерація і «Вільна Спілка», або українські дебати про федералізм у «довгому ХІХ ст.» // Проблеми всесвітньої історії. – № 2 (4). – 2017. – С. 86-99.

20. Корольов Г. О. Федеративні проекти у Центрально-Східній Європі (1815–1923 рр.): інтелектуальна позірність та методологічні парадокси історіографії // Харківський історіографічний збірник. – Вип. 16. – 2017. – С. 230-255.

21. Корольов Г. «Шеф ніякої держави»: ідея Європи Адама Чарторийського // Зовнішні справи. – № 4. – 2017. – С. 57-59.

22. Корольов Г. Ausgleich Габсбурзької імперії: конституційне вирівнювання 1867 р. і наднаціональний федералізм // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник молодих учених. – Вип. 20. – Харків, 2017. – С. 22-30.

23. Корольов Г. Національна автономія під берлом Романових (кінець ХІХ ст. – 1914 р.): польський, єврейський та український вимір // Український історичний збірник. – Вип. 20. – 2018. – С. 128-145.

24. Корольов Г. У пошуках «історичної» Речі Посполитої: польський національний рух, «історичні права» та федералізм (1916 – початок 1919 рр.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. – Вип. 13. – К., 2018. – С. 99-122.

Публікації, що додатково відображають результати дослідження та його апробацію

25. Корольов Г. О. Консервативна утопія Василя Кучабського: «геополітичний трикутник», революція, Східна Європа // Український історичний журнал. – 2012. – № 3. – С. 36-48.

26. Королёв Г. А. Украинские политические идентичности в контексте нацистроительства: от партикуляризма к соборности // Трансформация этнической идентичности в России и в Украине в постсоветский период. – Москва: ИЭА РАН, 2013. – С. 314-327.

27. Королёв Г. А. Объединённая Украинская Народная Республика и провозглашение Чехословакии: проекты «государств-наций» в контексте Великой войны (1914–1918 гг.) // Первая мировая война – пролог XX века: материалы Междунар. науч. конф. / Отв. ред. Е. Ю. Сергеев. – Москва, 2014. – Ч. 1. – С. 233-236.

28. Королёв Г. Белорусское национальное движение в оценках Леона Василевского // Шосты Міжнародны Кангрэс даследчыкаў Беларусі. Працоўныя матэрыялы. – Том 6 (2017). – Каўнас, 2017. – С. 81-84.

29. Корольов Г. Українські національні проекти та східноєвропейські «держави-націй» 1917–1923 рр. у новітній історіографії: основи компаративного аналізу // Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.): Матеріали Міжнародної наукової конференції. Київ, 1–2 червня 2017 р. / Упоряд.: В. Верстюк (відп. ред.), В. Скальський, Г. Басара-

Тилішак, В. Бойко. – Київ; Чернівці: Сіверський центр післядипломної освіти, 2017. – С. 234-248.

30. Королёв Г. [Рецензия]: Spatial concepts of Lithuania in the long nineteenth century / Darius Staliūnas (ed.), Boston: Academic Studies Press, 2016, 471 p. // Ab Imperio. – 2019. – № 2. – С. 361-365.

АНОТАЦІЯ

Корольов Г. О. Федеративні проекти в Центрально-Східній Європі: зародження, еволюція та реальна політика (1815–1921 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02. – Всесвітня історія. – Інститут історії України НАН України, Київ, 2020 р.

У дисертації досліджено історію федеративних проектів у Центрально-Східній Європі (1815–1921 рр.). Для вивчення еволюції федералізму як ідеології й політичної теорії застосовано методологію «перехресної історії» та міждисциплінарний підхід. Автор запропонував концептуалізацію федеративних проектів та ідей, які виникали й розвивалися під впливом конкретних історичних подій, і не мали концептуальної тягlostі. У роботі представлено порівняльний аналіз різноманітних федеративних проектів, проектів «сполучених штатів» та федералізації нових національних держав.

Автор довів гіпотезу, що в XIX ст. федеративні ідеї та проекти спочатку розвивалися як ідеологічні утопії, а на початку XX ст., особливо під впливом Першої світової війни, вони перетворилися на інструмент реальної політики. Саме тому федеративні проекти в Центрально-Східній Європі можна пояснити в контексті історичної ситуації «між Німеччиною й Росією». Якщо в «довгому XIX ст.» йшов процес «націоналізації імперій», то світова війна зруйнувала уявлення про вічність імперій. У 1918 р. більшість національних діячів уже виходили з принципу «імперіалізації націй», риторично приймали формулу федералізації (конфедерації), при цьому навіть не думаючи про її втілення.

Ключові слова: федеративний проект, федералізм, ідеологічна утопія, реальна політика, Центрально-Східна Європа, децентралізація, національна автономія, ідея «сполучених штатів», революція.

АННОТАЦИЯ

Королёв Г. А. Федеративные проекты в Центрально-Восточной Европе: зарождение, эволюция и реальная политика (1815–1921 гг.). – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук по специальности 07.00.02. – Всемирная история. – Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 2020 г.

В диссертации изучена история федеративных проектов в Центрально-Восточной Европе (1815–1921 гг.). Для исследования эволюции федерализма как идеологии и политической теории применена методология «перекрёстной

истории» и междисциплинарный подход. Автор предложил концептуализацию федеративных проектов и идей, которые возникали и развивались под влиянием конкретных исторических событий, и не имели теоретической и концептуальной преемственности. В работе представлен сравнительный анализ различных федеративных проектов, проектов «соединённых штатов» и федерализации новых национальных государств.

Автор доказал гипотезу, что в XIX в. федеративные идеи и проекты развивались как идеологические утопии, а в начале XX в., особенно под влиянием Первой мировой войны, они превратились в инструмент реальной политики. Именно поэтому федеративные проекты в Центрально-Восточной Европе можно объяснить в контексте ситуации «между Германией и Россией». Если в «длинном XIX в.» шёл процесс «национализации империи», то мировая война разрушила представление о вечности империй. В 1918 г. большинство национальных деятелей уже исходили из принципа «империализации наций», риторически принимали формулу федерализации (конфедерации), при этом даже не думая о её реализации.

Ключевые слова: федеративный проект, федерализм, идеологическая утопия, реальная политика, Центрально-Восточная Европа, децентрализация, национальная автономия, идея «соединённых штатов», революция.

ABSTRACT

Korolov Gennadii. Federalist Projects in East-Central Europe: Origins, Evolution, and Realpolitik Policy (1815-1921). – Qualification Research Thesis. – A Manuscript.

A Thesis submitted for the Academic Research Degree of Doctor of Sciences in History with Specialization 07.00.02 – World History. – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2020.

The dissertation focuses on the history of ideas and the entangled history (*histoire croisée*) of federalist projects during both the “long nineteenth century” and the period of wars and revolutions in East-Central Europe (1914–1921). The core argument is that in the nineteenth century federative ideas and projects evolved as ideological utopias, and at the beginning of the twentieth century, especially under the influence of the First World War, they became an instrument of a *Realpolitik* policy.

The central questions of the dissertation are: What contributes to the comparative analysis of several federalist projects aimed at an understanding of the disintegration of the empires - on the one hand, and the appearance of a national state - on the other? What conditioned shared interpretations and evaluations of the different federalist projects? It is no doubt that these projects were formed under specific political / geopolitical circumstances. Federalism had a common root with nationalism and other modern ideologies, and it is argued that during the Great War most of the national activists were supporters of federalism theory.

The importance of this thesis lies in contemporary politics in the European Union, where separatism and nationalist movements are on the rise in several regions and states. In today's Ukraine, federalism in the political and intellectual debate is interpreted as a way to split the state or as the "Russian scenario"—a scheme to destabilize domestic political life.

The novelty of the research is that for the first time in contemporary Ukrainian historiography, a conceptualization, systematization, and classification of federalist projects and ideas in East-Central Europe (1815-1921) is presented; in addition, a comparative analysis of various federalist ideas, projects of the "United States", and federalization of new national states is offered; the evolution of federalism as an ideology and political theory with application of the "entangled history" is discussed; and the concepts of non-territorial and national autonomy are interpreted as an element of political rhetoric or *Realpolitik*.

The entangled aspects of the thesis bring the historiography of the "long nineteenth century" federalist projects in multiple states throughout East-Central Europe together, drawing on the ideas of a number of prominent intellectualists and political figures of the time (e.g., Ignacy Paderewski, Michał Römer, Mykhailo Hrushevsky, Oszkár Jászi, Anton Lutskevich, Witold Kamieniecki, etc.). The paper introduces new visions of the history of federalisms in East-Central Europe. The first one was the idea of "the United States" – the creation of nation-states based on states along the lines of the US political model. The second type was the so-called "national federalist tradition," based on "ethnographical determinism" and the admission that forming a national state was possible on the "historic lands".

The author analyses two historiographical dimensions of federalism in East-Central Europe. The first one centers on the identity of federalism and the idea of Europe. The second relates to federalism as an instrument of *Realpolitik* policy leading to the formation of a political system for new national states after World War I. Besides "entangled history," the methodology of the book is grounded in concepts of the Cambridge School's history of political thought, the Warsaw School's history of ideas and, finally, the *Beziehungsgeschichte* concept (Klaus Zernack). The sources of the research are extensive. For this work, archival materials from several foreign and Ukrainian archives, as well as vast secondary literature in different languages, has been used.

The author argues that all federalist projects were a reaction to the historical situation "between Germany and Russia," but were not sincere federative appeals *per se*. In the case of East-Central Europe, these projects could be defined as concrete tools or even concepts of *Realpolitik* policy. After 1918, based on "imperializing nations" (as a continuation of "nationalizing empires" in 1914), the leaders of the new national states rhetorically accepted the formula of federalization without profoundly thinking about its further implementation. Federalist ideas had a common feature: on the one hand, they proclaimed an aspiration to shape the federation as a national state and, on the other, a temporary loyalty to national minorities. Such was the antinomic essence of federalism in the East-Central European case.

In East-Central Europe, many instances of this tension manifested themselves. Anton Lutskevich and Mykhailo Hrushevsky were willing to support federalization for their countries, but only if some Lithuanian and Eastern Galician or Belarusian lands would become part of their national states. In a similar way, Michał Römer and Witold Kamieniecki likewise accepted the federative concept, but only on the condition that Belarus and Lithuania would become parts of a revived Poland. Roman Dmowski adhered to this kind of concept, on the condition that Poland would be granted East Prussia or Lithuania. He, too, agreed to federalization of the country. Not to mention Masaryk's idea of Czechoslovakia as a "new Switzerland." Joseph Pilsudski's *Realpolitik* policy contained various federalist ideas which were used as a tool to shape the eastern border of a revived Poland.

Keywords: federalist project, federalism, ideological utopia, *Realpolitik*, East-Central Europe, decentralization, national autonomy, the idea of the "United States," revolution.

Підписано до друку 18.01.2020 р. Формат 60×8 4/16
Ум. друк. арк. 1,5. Обл. вид. арк. 1,68.
Наклад 100 прим. Зам. 1. 2020.

Редакційно-видавничий відділ
Ін-ту історії України НАН України
Київ–1, Грушевського, 4

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.

